

**Zusters
in oorlog**

Leesexemplaar

Zusters in oorlog

Leven en lijden in het klooster

Roeland Hermans tijdens de bezetting

Kristien Suenens

Ria Christens

An Vandenberghe

P E L C K M A N S

Inhoud

Proloog | Een leven op de achtergrond 7

1 De vooravond

Zusters in de aanloop naar de oorlog 13

2 Angst en moed

Mei 1940 29

3 ‘Nog altijd hetzelfde met den oorlog’

Kloosterleven en bezetting 49

4 Zusters op school

Oorlog, onderwijs en overlevingsdrang 65

5 Ziek en kwetsbaar

Zusters in de gezondheidszorg 79

6 Zusters tussen wit en zwart

Verzet en collaboratie 95

7 Het Joodse drama

Onderduiken bij de zusters 111

8 Vreugde en verdriet

De bevrijding 127

Epiloog | Bouwen aan een toekomst? 145

Dankwoord 151

Verantwoording 155

De zusters van het Convent van Bethlehem in Duffel stonden nederig op de achtergrond tijdens de ontmoeting van hun directeur Jan Puttemans met de Britse legerkapitein Arthur James Bado (1945). KADOC-KU Leuven

Een leven op de achtergrond

Proloog

In de lente van 1945 poseerden de zusters van het Convent van Bethlehem in Duffel nederig op de achtergrond tijdens de ontmoeting tussen de Britse legerkapitein Arthur James Bado en hun eigen directeur Jan Puttemans. Talrijk, maar onopvallend in de schaduw van de twee imposante mannelijke persoonlijkheden, een militair en een priester, leken ze weinig betrokken bij het gebeuren. De foto is niet alleen tekenend voor de plaats van tienduizenden vrouwelijke religieuzen binnen de toenmalige kerk, de compositie lijkt ook te staan voor de veeleer anonieme rol van kloosterzusters tijdens de woelige en donkere periode van de Tweede Wereldoorlog. Ondanks hun vaak onopvallende aanwezigheid lieten kloosterzusters zich niet onbetuigd in de strijd voor het vaderland en de inzet voor de medemens. Zo boden de zusters van het Convent van Bethlehem in hun verscheidene kloosters onderdak aan vluchtelingen. Ze bleven ook zorgen voor de patiënten onder hun hoede, smokkelden etenswaren en organiseerden voedselbedelingen. Het klooster en het bijbehorende psychiatrisch instituut van de zusters in Duffel werden tijdens de Tweede Wereldoorlog zowel door Duitse als door Britse troepen ingenomen. De Britten vestigden er in 1944 hun 109th General Hospital voor gewonde soldaten, met de zusters in een ondersteunende rol in de keuken en bij andere huishoudelijke taken.

Net als andere landgenoten werden kloosterzusters tijdens de Tweede Wereldoorlog meegesleurd in een grootschalig conflict met een enorme impact op hun gewone bestaan. Net die ontwrichting van

het dagelijkse leven biedt een zeldzame inkijk in het denken en doen van een groep van bijna vijftigduizend vrouwen van wie het oorlogsverhaal tot nu toe nauwelijks werd geschreven. Het leven van vrouwelijke religieuzen belicht de oorlog vanuit een onbekend perspectief, dat zowel verrassend als herkenbaar is, zowel uniek als illustratief voor de ervaringen van vele gewone burgers.

Lange tijd vormden kloosterzusters een onmiskenbaar onderdeel van het Vlaamse sociale weefsel: een zusterschool in zowat ieder dorp, een door zusters bediend hospitaal in bijna iedere stad. Er waren zusters in de weeshuizen, de bejaardentehuizen en de instellingen voor gehandicapten, in crèches en in de thuiszorg, zelfs in gevangenissen en militaire ziekenhuizen. En niet te vergeten, er waren de vele 'tante nonnes' in de missies, van Brazilië over Congo tot India. Ze werden door de ene gerespecteerd om hun vroomheid, hun onthechting en hun belangeloze inzet, en door de andere geminacht en gevreesd om hun zieltjeswinnerij, hun onderdanigheid aan het mannelijke kerkgezag en hun strengheid. Ze doken op in boeken, feuilletons en films die tot het collectieve geheugen van meerdere generaties Vlamingen behoren: de zelfverzekerde en welbespraakte zuster-overste Moeder Cent in *Wij, Heren van Zichem* (1969-1972), de strenge en puriteinse kostschoolzusters in Hugo Claus' roman *Het verdriet van België* (1983) en de kaartende en wijn drinkende nonnen in Urbanus' weeshuis in *Hector* (1987), lange tijd Vlaanderens populairste film.

De geschiedenis van het vrouwelijke kloosterleven liep grotendeels parallel met het 'rijke Roomse leven' dat katholiek Vlaanderen kleurde in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw: een snelle groei in het jonge België, een indrukwekkende numerieke en geografische expansie rond de eeuwwisseling en een belangrijk fundament van de katholieke zuil in de eerste helft van de twintigste eeuw. Nadien kantelde het succes. Kloosterzusters vonden, net als de katholieke kerk in het algemeen, steeds moeilijker hun plaats in de snel veranderende en seculariserende maatschappij. In de tweede helft van de twintigste eeuw daalden de intredes, vergrijsden de kloostergemeenschappen en werden meer en meer scholen, hospitalen en andere apostolaatsinstellingen doorgegeven aan leken. In de publieke opinie – ook de katholieke – stond de levenskeuze van vrouwelijke religieuzen meer en meer

ter discussie. Zusters werden vaak gezien als het typevoorbeeld en soms ook de karikatuur van de ouderwetse en wereldvreemde kwezel. Hoewel ze achter de schermen op zoek gingen naar nieuwe, hedendaagse invullingen van hun kloosterleven en maatschappelijk engagement, verdwenen ze letterlijk en figuurlijk uit beeld. De laatste jaren kreeg hun publieke imago in het kader van de misbruikschandalen binnen de kerk bovendien een pijnlijke knauw.

Kloosterzusters vergleden naar de achtergrond, naar een schemerzone tussen herkenning en mysterie, een plek waar ze in zekere zin altijd al hadden vertoefd. Zelfs in die jaren dat ze talrijk en alomtegenwoordig waren, bleven vrouwelijke religieuzen voor een stuk onbekend, verborgen achter kloostermuren en onder een kloosterkap. Voor veel buitenstaanders was de kern van hun leven terra incognita. Ook historici keken lang over de hoofden van kloosterzusters heen. Kerkgeschiedenis werd gedomineerd door een focus op belangrijke kerkelijke instellingen en bekende – en dus vaak mannelijke – historische figuren. Feministische historici, die als eersten de blik richtten op de rol van vrouwen in de geschiedenis, negeerden lange tijd het verhaal van vrouwelijke religieuzen. Religie was in hun ogen enkel een onderdrukkende factor in het leven van vrouwen, en het leven van kloosterzusters werd daarom niet beschouwd als een zinvol onderzoeksthema.

Pas de laatste decennia kwam daar verandering in en gingen historici grasduinen in die onbekende, maar intrigerende geschiedenis van vrouwelijke religieuzen. Al snel werd duidelijk dat hun verhaal vol paradoxen zit, die vastgeroeste stereotypen over zusters als gehoorzame handlangers van meneer pastoor of als naïeve engelen van het geloof grondig nuanceren. Dit boek wil dat nieuwe begrip doortrekken naar de geschiedenis van zusters tijdens de Tweede Wereldoorlog. Via oorlogsverhalen wordt een concrete invulling gegeven aan de spanningsvelden die het leven van twintigste-eeuwse kloosterzusters tekenden: de evenwichtsoefening tussen conservatieve onbuigzaamheid en modernisering, tussen passiviteit en durf, en tussen wereldvreemdheid en een sterke betrokkenheid bij de samenleving. Vrouwelijke religieuzen bekleedden binnen de katholieke kerk immers een bijzondere positie. Enerzijds waren ze door gehoorzaamheid gebonden aan kloosteroversten en kerkelijke autoriteiten, en door armoede

en kuisheid verplicht tot een nederig en dienend bestaan. Anderzijds konden ze precies door dat belangeloze en zedige imago, door hun numerieke kracht en door hun belangrijke maatschappelijke rol invloed, autonomie en macht verwerven die voor vele andere vrouwen uit hun tijd onbereikbaar waren.

Dit boek wil uitzoeken hoe die beperkingen én mogelijkheden de rol van kloosterzusters voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog hebben bepaald vanuit verschillende chronologisch-thematische invalshoeken: de aanloop in de jaren 1930, de Duitse inval in mei 1940 en de daaropvolgende bezetting, hun engagement in het onderwijs en de zorgsector, hun rol in de collaboratie, bij het verzet en in de opvang van ondergedoken Joodse kinderen, en ten slotte de ervaringen van de zusters tijdens de bevrijding en de naoorlogse jaren. Op die manier willen we zoeken naar antwoorden op een veelheid aan vragen. Hoe beleefden kloosterzusters de aanloop naar de oorlog? Welke houding namen ze aan tegenover het opkomende nazisme, een goddeloze en wrede ideologie, die echter ook een buffer beloofde te zijn tegen het door katholieken sterk gevreesde communisme? Hoe overleefden zusters de turbulente dagen van mei 1940? Sloegen ze op de vlucht? Of weerhield de zorg voor kinderen, wezen, ouderen of patiënten hen daarvan? Hoe reageerden zusters op de chaos, de dreiging en het wegvallen van routines? Was de oorlog enkel een verschrikking of bood die ook onverwachte kansen voor vrijheid, ondernemerschap en autonomie? Wat was de rol van mannelijke priester-directeurs en adviseurs? Leidden en beschermden ze de religieuze vrouwen onder hun hoede of waren ze zelf afhankelijk van de bescherming achter de muren van een vrouwenklooster? Kortom, hielden traditionele genderverhoudingen tussen mannen en vrouwen binnen de kerk stand in oorlogstijd?

Kon er sprake zijn van een hervatting van het 'gewone' religieuze leven tijdens de lange oorlogsjaren? Deden de angst, de gruwel en de vernielingen van de oorlog zusters twijfelen aan hun geloof? Welke aanpassingen aan de strenge kloosterregels waren noodzakelijk en aanvaardbaar en in welke mate zorgde dat voor interne spanningen of opportuniteiten? Hoe kwamen zusters aan voldoende voedsel, brandstof en kledij voor zichzelf en de mensen die aan hun zorgen toevertrouwd waren? Konden ze hun activiteiten in het onderwijs, de zorg en in an-

dere sociale voorzieningen voortzetten, ondanks of juist dankzij de oorlogsomstandigheden? Speelde het statuut van teruggetrokken religieuze vrouwen in hun voordeel of in hun nadeel? Hoe gingen zusters om met de Duitse bezetter? Was de aanwezigheid van mannen – militairen en vluchtelingen – een bedreiging of een verleiding? Op welke wijze raakten zusters betrokken in collaboratie- of verzetsactiviteiten en in de redding van Joden? Wat waren hun motieven en strategieën?

Hoe verging het de zusters ten slotte aan het einde van de oorlog en de decennia daarna? In welke mate werden ze meegesleurd in de euforie van de bevrijding of de spanningen rond de bestraffing van collaborateurs en de Koningskwestie? Veranderde de oorlog iets fundamenteels aan het vrouwelijke kloosterwezen en aan de positie van zusters binnen de kerk en de maatschappij? Was de oorlog voor vrouwelijke religieuzen het einde van een tijdperk of niet meer dan een oneffenheid in een decennialang verhaal van vrouwelijke vroomheid, nederigheid en beslotenheid?

Al die vragen zijn gericht op het ontsluiten van de weinig bekende oorlogsgeschiedenis van kloosterzusters. Ze bieden echter ook een inkijk in het bredere verhaal van de Tweede Wereldoorlog vanuit een weinig geëxploreerd religieus en vrouwelijk perspectief. Bovendien krijgen we via de focus op vrouwelijke religieuzen en hun maatschappelijke engagement een beeld van de oorlogsgeschiedenis van kwetsbare en vaak onzichtbare mensen: ouderen, zieken, wezen, psychiatrische patiënten en vervolgde Joodse kinderen. De historiek van de oorlog is vaak een verhaal van mannen, militairen en wapens. Vrouwen kregen zelden een stem, omdat hun geschiedenis niet werd opgetekend en overgeleverd. Net als zusters schikten ze zich vaak in een rol op de achtergrond, maar met een inzet, moed en zelfopoffering die niet hoefden onder te doen voor die van mannen onder de wapens of in de militaire of politieke hoofdkwartieren. Dit is niet enkel het oorlogsverhaal van kloosterzusters, maar ook een illustratie van de onmacht, de angst, het lijden, het opportunisme, de haat, het doorzettingsvermogen en de moed die het leven van veel vrouwen in de oorlog tekenden.

Onvermijdelijk raakt dit verhaal ook aan de geschiedenis van de katholieke kerk in de Tweede Wereldoorlog. Ook hier lag de focus vaak op mannen: de politiek van het minste kwaad van kardinaal Jozef-

Ernest Van Roey, de aartsbisschop van Mechelen; de inzet van zijn collega in Luik, bisschop Lodewijk-Jozef Kerkhofs, voor de redding van Joden; of de verregaande collaboratie van priester Cyriel Verschaeve. Het verhaal van duizenden kloosterzusters in alle uithoeken van het land biedt de kans op een veel meer geschakeerd beeld van de kerk en de katholieken in de oorlog.

Deze geschiedenis moest nu worden geschreven. Kloosterzusters sterven uit en hun ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog zullen niet lang meer mondeling worden doorgegeven. Dit boek was een laatste kans om hun getuigenissen te ‘verknopen’ met kronieken, verslagen, brieven en foto’s uit kloosterarchieven, lange tijd afgesloten voor het grote publiek en bovendien versluierd door een kloosterlijk streven naar anonimiteit en bescheidenheid. Uit de verantwoording achteraan in het boek zal blijken wat de uitdagingen, maar ook de rijkdommen van het bronnenmateriaal waren en op welke manier ze kleur geven aan een unieke historie. Dit is het bottom-upverhaal van religieuze vrouwen die afgezonderd en tegelijkertijd onderdeel waren van de wereld: voldoende mysterieus en ‘exotisch’ voor een vernieuwende kijk op vrouwen, religie en oorlog; dicht genoeg bij het echte leven om een aangrijpend en persoonlijk beeld te geven van de noden en zorgen van een samenleving in oorlog.

1

De vooravond

Zusters in de aanloop naar de oorlog

Vijftig tot zestig leerlingen sprongen op en brachten overtuigend de Hitlergroet toen zuster Gerarda (Luitgard Beun, 1886-1971) hun klas in een stadsschool in Koblenz binnenstapte. Al enkele dagen reisde de Belgische zuster door het Rijnland, waar ze scholen en zorginstellingen voor kinderen bezocht. Het was de zomer van 1933. In januari was Adolf Hitler tot rijkskanselier benoemd en sinds maart regeerde hij met dictatoriale volmachten. De alomtegenwoordigheid van het nieuwe regime was zuster Gerarda een maand eerder al opgevallen, toen ze na een bezoek aan verschillende steden in Nederland kort halt hield in Düsseldorf. In haar reisverslag probeerde ze de situatie in te schatten: 'Dictatuur kan een zegen zijn... net als een vloek. Nu is ze meer het eerste dan het tweede, dunkt ons, maar wat de toekomst brengen zal, durft niemand voorspellen.' Tijdens haar reis door het Rijnland groeiden de twijfels over dat eerste voorzichtige oordeel. Ze sprak met katholieke burgers en luisterde naar hun bezorgdheden: hoe zou het hakenkruis zich verhouden tot het kruis van Christus? Bij een bezoek aan München later dat jaar, waar nochtans een 'uitgesproken godsdienstige atmosfeer' heerste, was zuster Gerarda getuige van de wijze waarop kloosterzusters onder de radar van het naziregime en zijn aanhangers probeerden te blijven. Met de goedkeuring van de geestelijke overheid hadden de dominicanessen in de stad hun witte habijten ingeruild voor zwarte kleren. De 'blinde liefde voor den afgod' Hitler stond de zuster almaar helderder voor ogen. Toen ze zag hoe zevenjarige straatbengels

Zuster Gerarda Beun van de zusters van Liefde van Jezus en Maria van Gent met haar leerlingen van het instituut Onze-Lieve-Vrouw-ten-Doorn in Eeklo (jaren 1930). Hooggeschoold, dapper en ondernemend, ontpopte ze zich voor, tijdens en na de oorlog als een opmerkelijke figuur in het vrouwelijke kloosterwezen. Erfgoedhuis | Zusters van Liefde

zich als miniatuur-Führers gedroegen, gewaagde ze van een ‘psychische besmetting’ die de Duitse bevolking in haar greep had.

Net zoals andere landgenoten had zuster Gerarda nochtans een grote belangstelling voor de rijke cultuur en het hoogstaande intellectuele klimaat in Duitsland. Die interesse bracht haar in het midden van de jaren 1930 meermaals naar het land. Een kloosterlinge die – weliswaar nooit alleen, maar altijd vergezeld door een medezuster – naar het buitenland reisde, was in die tijd uitzonderlijk. Zuster Gerarda was dan ook geen doorsneekloosterlinge. Toch zegt haar levensloop iets over de bewegingsruimte die het religieuze leven sommige vrouwen kon bieden. Op jonge leeftijd was ze ingetreden bij de zusters van Liefde van Jezus en Maria, een voornamelijk Gentse congregatie met een stevige

intellectuele reputatie. Net als veel andere vrouwelijke kloostergemeenschappen was de congregatie het resultaat van de stichtingsijver die het kerkelijke klimaat in het negentiende-eeuwse België had gekenmerkt en die tot het ontstaan van honderden nieuwe zustercongregaties had geleid. De meeste nieuwe stichtingen kozen, net als de zusters van Liefde, voor een actief of apostolisch engagement in de wereld. Slechts een minderheid behoorde tot de contemplatieve en monastieke instituten, waar kloosterlingen zich een hele dag toelegden op gebed en contemplatie. Aan het begin van de twintigste eeuw kende België een rijkgeschakeerd landschap van vrouwelijke kloostergemeenschappen. De spiritualiteit, de diversiteit aan rekruteringscriteria voor nieuwe leden en de soms hooggestemde ambities van stichters en oversten gaven ieder instituut een eigen identiteit: lokaal georiënteerd versus landelijk of zelfs internationaal vertakt, streng in de leer versus inschikkelijker en milder, intellectueel gedreven versus handelend vanuit een sterke sociale bewogenheid, volks versus elitair, Nederlandstalig versus Franstalig...

Toen de jonge Luitgard, zoals zuster Gerarda werd geboren, in 1903 intrad bij de zusters van Liefde, vierde de congregatie haar eeuwfeest. In honderd jaar tijd was ze uitgegroeid van een bescheiden lokaal initiatief tot een vooraanstaand instituut met leden uit de betere sociale kringen, die zich in een strakke regie toelegden op hun taken. Het uitgebreide apostolaatsveld omvatte onder meer lager en secundair onderwijs, psychiatrische zorg en onderwijs voor dove kinderen in eigen land, en missiewerk in Congo en India. Helemaal in de lijn der verwachtingen nam ook zuster Gerarda een actief apostolaat op. Ze volgde een regentaatsopleiding en gaf vanaf 1908 Nederlands en geschiedenis in Onze-Lieve-Vrouw-ten-Doorn, het respectabele meisjesspensionaat van de congregatie in Eeklo. Later kwam daar het vak opvoedkunde bij in de normaalschool, het opleidingsinstituut voor leerkrachten van de zusters in dezelfde stad. Gedreven door een honger naar kennis en inzicht, schrok zuster Gerarda er niet voor terug schrijvers en wetenschappers op te zoeken en uit te nodigen voor haar lessen. Intussen bekwaamde ze zich in de pedagogische wetenschappen, wat in 1931 leidde tot een doctoraat aan de Gentse universiteit. Hoewel ze niet de eerste zuster was met een doctoraatsdiploma, bleef die promotie erg

uitzonderlijk. De zusters van Liefde investeerden zeer bewust in de vorming van hun kloosterlingen. Zo hadden ze niet alleen een universitaire pedagoog in de rangen, maar ook een van de eerste zusters met een doktersdiploma, die verderop nog ter sprake komt. De universitair geschoolde zusters verleenden de congregatie een intellectuele uitstraling en droegen bij tot de professionalisering van het onderwijs en de zorginstellingen. In sommige andere congregaties bestonden grotere reserves en leefde de vrees dat het intellectuele pad zusters te veel zou afleiden van hun eigenlijke roeping, als religieuze, maar zeker ook als vrouw. Met die opvatting vonden ze aansluiting bij een ouder en ruimer debat.

Sinds 1920 hadden vrouwelijke studenten toegang tot alle Belgische universiteiten. De Katholieke Universiteit van Leuven was als laatste overstap gegaan, nadat in Brussel, Gent en Luik reeds in de jaren 1880 vrouwen op de collegebanken mochten plaatsnemen. Het was de ultieme uitkomst van een lang en moeizaam proces van verbreding en verbetering van het hoger onderwijs voor vrouwen. Met de opheffing van de formele barrières verdwenen evenwel niet de verschillende maatschappelijke verwachtingen ten aanzien van mannen en vrouwen die aan de basis ervan hadden gelegen. Het ideaalbeeld van de vrouw als zorgzame echtgenote en toegewijde moeder was diep verankerd in het burgerlijke en kerkelijke denken. Ook al was een moeder aan de haard voor veel armere bevolkingsgroepen economisch onhaalbaar, als stereotype schraagde het de discriminatie van vrouwen in het openbare leven en legitimeerde het lange tijd de beperkte aandacht voor de (intellectuele) vorming van vrouwen.

Ondanks het voorbehoud van sommige congregaties ten aanzien van een universitaire vorming van hun zusters bood het kloosterleven vrouwen wel degelijk kansen om zich aan het ideaalbeeld van de vrouw aan de haard te onttrekken. Kloosterzusters vonden een sociaal en kerkelijk aanvaard – ja, zelfs prestigieus – alternatief voor het vooropgestelde levenspad als echtgenote en moeder. Sommigen onder hen kregen bovendien de kans praktisch onderricht te volgen in functie van hun taken voor de klas of in de ziekenzalen. Die vorming vond lange tijd plaats op de werkvloer door oudere medezusters, maar later ook alsmeer in normaal- en verpleegstersscholen. Ook lekenvrouwen

volgden die opleidingen, maar zij zagen hun carrière vroegtijdig afgebroken wanneer ze huwden.

Toch werd ook binnen de kloostermuren de nadruk gelegd op nederigheid en gehoorzaamheid. De vervolmaking van de vrouwelijke natuur én van de vrouwelijke religieuze roeping lag in een ondergeschikte en dienende rol, klonk het. Autonomie, beslissingsmacht en een doorgedreven professionele vorming waren slechts weggelegd voor een kleine groep religieuzen. Het was dan ook alleen maar in het kader van haar pedagogische taken in een vooraanstaande congregatie als de zusters van Liefde dat zuster Gerarda in Gent mocht studeren. Haar traject week sterk af van de afgeschermd wereld van veel andere

Zustercongregaties benaderden de moderne wereld met een mix van engagement en argwaan. Nadat de Leuvense universiteit in 1920 haar deuren had geopend voor vrouwelijke studenten, verschenen de eerste zusters mondjesmaat in de aula's. Op de foto staan studenten klassieke filologie, onder wie twee zusters (jaren 1930). KADOC-KU Leuven